

СРПСКО ПИТАЊЕ И ЈУГОСЛОВЕНСКА КРИЗА

Апстракт: Прилог се бави трансформацијама српског националног идентитета током задњег периода постојања југословенске државе. Посебно се истичу промене у односу интелектуалне елите, политичке номенклатуре и јавног мњења према југословенској заједници и положају српског народа у њој. Наговештена уставним амандманима, а закровљена доношењем и применом Устава из 1974. године, децентрализација земље је ефективну контролу Београда ограничила на подручје „уже Србије”. Доживљај свођења на Београдски пашалук пољуљао је српску онтолошку сигурност у Југославији. Српско питање је безуспешно отворено Плавом књигом 1977. године. Побуна на Косову 1981. године и опадање српског присуства у овој покрајини допринели су прерастању осећања угрожености у стање етничке панике, која је захватила како политичке и културне чиниоце, тако и јавност. Криза југословенске државе, њена дисфункционалност у економској сфери, смањен значај у међународним односима и неспособност да реши нагомилане друштвене проблеме утицали су на прерастање српског питања у истинску националну мобилизацију крајем осамдесетих година. Она је кулминирала учвршћењем режима Слободана Милошевића, који је у први план ставио решавање српског питања, и то по сваку цену.

Кључне речи: Српско питање, југословенска криза, Михаило Ђурић, Дража Марковић, Устав 1974, Косово, национална мобилизација, Добрица Ћосић, Меморандум САНУ, Иван Стамболић, Слободан Милошевић

Увод

Савремена српска виђења Југославије противуречна су, а те противуречности имају дубоку предисторију.¹ Срби су готово читав двадесети век провели у Југославији. Искуство живота у мултиетничкој, мултиконфесионалној и мултикултуралној заједници утицало је на српски колективни идентитет, који се у Југославији значајно трансформисао. Стварањем јужнословенске државе након Првог светског рата формално је окончано постојање Краљевине

¹ О овим противуречностима пише Dejan Jović, *Srbija i Jugoslavija: Od najveće pobjede do najvećeg gubitka*, <https://velikeprice.com/politika/srbi-i-jugoslavija-dejan-jovic-feljton/>, посећено 2. 7. 2024.

Србије, која се улила у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Ова промена је доживљена од стране највећег дела српске елите као заслужена награда за ратни напор и несумњиве људске и материјалне губитке.² Више од територијалне експанзије, представљала је основу за уједињење већине Срба и сродних им народа у још ширу заједницу, налик улози коју су Пијемонт и Пруска играли у стварању Италије и Немачке.

Такво схватање је легитимисало међуратну доминацију српске династије, политичких, војних и економских елита, али ју је и надживело. Иако се немало Срба сврстало међу поражене ројалисте у Другом светском рату, а неки су активно сарађивали са Осовином, многи су били видно заступљени у партизанским јединицама.³ Социјалистичка Југославије је стога такође уживала значајан легитимитет међу Србима, посебно током своје прве две деценије, карактерисане централизованом управом над формално федерализованом државом. Многи су се Срби тако жестоко идентификовали са Југославијом да су били спремни на утапање у Југословене током даљег тока социјалистичке изградње.⁴ Међутим, Савез комуниста Југославије је у другој половини шездесетих година кренуо потпуно супротним правцем, а све комплекснији механизми поделе моћи у социјалистичкој Југославији одразили су се на самоперцепцију Срба и њихово виђење сопственог положаја у заједничкој држави.⁵

² Однос интелектуалне елите према Југославији истраживала је Branka Prpa, *Srpski intelektualci i Jugoslavija, 1918–1929* (Београд: Клио 2018); уп. Љубомир Петровић, *Југословенска држава и друштво у периодици 1920 – 1941* (Београд: Институт за савремену историју, 2000). Далеко мање је јасно шта су о Југославији мислили тзв. обични људи: Dubravka Stojanović, *Privatno jugoslovenstvo i srpsko javno mišljenje 1890–1914* https://yuhistorija.com/serbian/jug_ideja_txt01c1.html, посећено 2. 7. 2024. О ставовима једне утицајне друштвене групе, српског официјерског кора, у овом тому пише Данило Шаренац, *Ратни циљеви Србије виђени кроз службену и приватну војну преписку 1914–1918*.

³ То се посебно односило на тзв. пречане, односно Србе са бивших територија Хабзбуршке монархије. Ivo i Slavko Goldstein, *Srbi i Hrvati u narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj*; у: *Dijalog povjesničara-istoričara* 7, ur. H. S. Fleck i I. Graovac (Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung 2003), 247–268; Xavier Bougarel, *Kod Titovih partizana. Komunisti i seljaci u Bosanskoj krajini 1941–1945* (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju 2023), Немања Девић, *За Партију и Тума: Партизански покрет у Србију 1941–1944* (Београд: Службени гласник 2023).

⁴ Комунистичка партија је имала далеко комплексније виђење односа националног питања и изградње социјализма. Уп. Predrag J. Marković, „Odnos Partije i Tita prema jugoslovenskom i nacionalnom identitetu”, у: *Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni*, urednici: Svetlana Ljuboja, Predrag Marković, Laslo Sekelj, Mirjana Vasović (Београд: Institut za evropske studije 2001), 13–62. Више у: Hilde Katrine Haug, *Creating a Socialist Yugoslavia. Tito, Communist Leadership and the National Question* (London: I.B. Tauris 2012). То наравно не значи да многи нису били занесени идејом коју проблематизује Коста Николић, *Мит о партизанском југословенству* (Београд: Завод за уџбенике 2015). Она се посебно изразила у јавној дебати између Добрице Ћосића и Душана Пирјевца. Уп. Agustín Cosovschi, „Between the Nation and Socialism in Yugoslavia. The Debate between Dobrica Ćosić and Dušan Pirjevec in the 1960s.”, *Slovanský přehled*, 101, (2015), 41–65.

⁵ Tomaž Ivešič, „The Yugoslav National Idea Under Socialism: What Happens When a Soft Nation-Building Project Is Abandoned?“, *Nationalities Papers*, 49(1), (2021), 142–161. О

Како се питања идентитета не могу измерити на кантару, тешко је са прецизношћу ухватити нијансе овог феномена, посебно на колективном нивоу анализе. При томе, у условима ограничене слободе изражавања, која је карактерисала југословенску јавну сферу, често се изражавало у шифрама и знацима. Па ипак је очигледно да се још шездесетих година ово незадовољство акумулирало, да би се током седамдесетих испољило, а током осамдесетих ескалирало и напослетку експлодирало.⁶ Селећи се са маргине у сам центар националног дискурса, прелазећи из културне сфере у политичку, силазећи из елите у масе и обрнуто, ово питање је одсудно утицало на трансформацију српског идентитета. Начин на који се постављало, пренебрегавало и решавало је продубљивао југословенску кризу, да би напослетку значајно допринело крвавом суноврату те државе.

Укрштајући различите изворе – пописне резултате, јавне дебате, политички дискурс, мемоаристику и архивска документа, овај прилог прати неке од главних фаза тог процеса, чији су обриси очигледни, али нам важни детаљи и даље измичу, вероватно и стога што и данас живимо његове последице.

Инкубација: (Кон)федерализација и питање српске онтолошке сигурности у Југославији

По попису из 1971. године, Србима се у Југославији изјашњавало 8.143.246 људи. Од тог броја, нешто преко шест милиона је живело у Србији, уз 1.393.148 у Босни и Херцеговини и 626.789 у Хрватској, 46.465 у Македонији, 39.512 у Црној Гори и 20.512 у Словенији.⁷ Премда се у процентима њихов број у Југославији који се изјашњавао Србима смањио са 42,1% (1961) на 39,7% (1971), међу њима није било озбиљнијих назнака незадовољства Југославијом. Преовладавало је уверење да је српско национално питање у њој решено. Штавише, једино се српско руководство није противило увођењу пописне ознаке

дотадашњим напорима ка креирању југословенског идентитета у овом зборнику пише Ивана Добривојевић Томић, *Од интегралног југословенства до братства и јединства. Покушаји изградње југословенског идентитета омладине. О напуштању те политике у овом зборнику пише Коста Николић, Да ли су идентитетски сукоби у мултиетничким државама неизбежни? Студија случаја бивше Југославије.*

⁶ Више о идентитетским променама током ове деценије у Audrey Helfant Budding, “Yugoslavs into Serbs: Serbian National Identity, 1961–1971”, *Nationalities Papers*, 25(3), (1997), 407–426.

⁷ Имајући у виду комплексност националних идентитета у Југославији, овај број треба узети са резервом, будући да је свакако било људи који су се декларисали као Срби, али су се осећали и Југословенима (или обрнуто), или оних који су се осећали и Црногорцима и Србима, и тако даље. Међутим, ради се о званичном статистичком податку, који и даље служи као важан индикатор. Сви подаци о броју и распореду становништва, те његовој верској и етничкој припадности преузети са сајта Републичког завода за статистику, <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/popis/prethodni-popisi/>, посећено 2. 7. 2024. Табеларни прикази статистика које се помињу у овом раду доступни су у електронској верзији овог рада на веб-сајту.

Југословен на попису 1971.године.⁸ Није се страховало од „претапања” Срба у Југословене, иако се таква тенденција одражавала у испитивањима јавног мњења, која су управо у то време заживела у СФРЈ на иницијативу Института за друштвене науке. Тако је рецимо, 42% анкетираних београдске омладине оптирало за југословенски национални идентитет 1971. године, док је наредне године чак натполовичан број омладинаца сматрао да треба постепено стварати југословенску нацију.⁹ Међутим, овај ентузијазам је показао да омладинци нису схватили да је Савез комуниста Југославије не само напустио овакав концепт етничког југословенства већ га је доживљавао као озбиљан проблем, као потенцијалну основу за унитаризам ранковићевског типа, ако не и прокажени концепт великосрпске хегемоније под маском интегралног југословенства.¹⁰

Стога је југословенско опредељење у Срба стављено на тежак испит трансформацијом те заједнице која се почетком седамдесетих година одвијала у бурним околностима, обележеним буђењем национализма у Хрватској, током „хрватског прољећа”, масовног покрета на чијем је таласу и руководство Савеза комуниста Хрватске тражило више суверености за ову републику.¹¹ Иако је Тито сломио овај покрет током 1971. године, осетио је његову снагу. Тешко је било отети се утиску да су неки од кључних захтева кажњених „прољећара” заправо уважени кроз отварање процеса уставних промена које су ишле ка повећавању многих републичких ингеренција у односу на федерацију.¹²

То је са своје стране изазвало реакцију у Београду, јасно исказану већ након објављивања нацрта 23 уставна амандмана почетком 1971. године. Главне промене су се односиле на јачање положаја република у односу на југословенску федерацију, као и покрајина у односу на Социјалистичку Републику Србију.¹³ Премда српски чланови у Уставној комисији нису протестовали,

⁸ Слободан Селинић. „Национално питање у попису становништва Југославије 1971”, *Токови историје* 24, 1, (2016), 63–96.

⁹ Dragomir Pantić, Mijat Damjanović. *Omladina Beograda o međunacionalnim odnosima* (Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za istraživanje javnog mnjenja 1971), 16, 48; Велимир Томановић, „Мишљење Београђана о томе како би требало да се развијају међунационални односи у нас”, приредио Фирдус Џинић, *Јавно мњење Београда: Извештаји и студије* 73 (Београд: Институт друштвених наука. Центар за истраживање јавног мњења, 1973), 1, 7. Ови су резултати конзистентни са одсуством националистичког предзнака током студентских демонстрација 1968. у Београду.

¹⁰ Ово је питање ефективно затворено још на Деветом конгресу СКЈ 1969. године. Више у Tomaž Ivešić, *The Rise and Fall of Communist Yugoslavia: Soft Nation-Building in Yugoslavia* (London: Routledge 2023).

¹¹ Đuro Kesar Bilbija, Nenad Stefanović, *Geneza Maspoka u Hrvatskoj* (Beograd: Književne novine 1990); Tvrtko Jakovina (prir.), *Hrvatsko proljeće, 40 godina poslije*, (Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo 2012).

¹² Jill Irvine, „Hrvatsko proljeće i raspad Jugoslavije.” *Političke analize* 7(2), (2011); T. Jakovina, *n. n.*, xxi–xxii.

¹³ *Службени лист Социјалистичке Федеративне Републике Југославије*, година XXVII, број 29, Београд, четвртак, 8. јул 1971.

нити понудили алтернативна решења, отпор овом концепту децентрализације је необично оштро исказан током јавне расправе која је о нацрту амандмана организована у оквиру Секције удружења универзитетских наставника на београдском Правном факултету 18–22. марта 1971. године. На њој су се чули протести који су ударили у саму срж амандмана. Будимир Кошутић је сматрао „да се тиме у суштини мења положај појединих југословенских народа. Пошто републике нису национално хомогене, мења се из основа положај других народа који у њима живе”. Радослав Стојановић је упозоравао: „Тек оваквим решењем нашег уставног и политичког система ми ћемо створити национално питање у Југославији у пуном његовом обиму [...] Ако Србију поново сведемо на Београдски пашалук настаће самим објективним деловањем закона који делују у овом тренутку у друштвеном развоју српски национализам.”¹⁴

Највећи скандал је изазвало иступање Михаила Ђурића, насловљено *Смишљене смутње*: „Треба бити начисто са тим да је Југославија већ данас готово само географски појам, будући да се на њеном тлу или, тачније, на њеним развалинама, и то под маском доследног развијања равноправности између народа који у њој живе, успоставља неколико самосталних, независних, чак међусобно супротстављених националних држава.” У таквим околностима, истакао је да „морамо бити свесни своје историјске одговорности пред народом коме припадамо, онда морамо знати да је за српски народ у овом часу од највеће важности питање његовог идентитета и интегритета, дакле питање његовог политичког, његовог државно-правног обједињавања”. Изнео је мишљење да „се српски народ већ сада налази у неравноправном положају према другим народима у Југославији, тако да је предложена уставна промена, у крајњој линији, уперена против његових најдубљих животних интереса. Крајња консеквенција те промене била би његово потпуно дезинтегрисање [...] Ни за једну републику у Југославији, изузев, можда, Словенију, постојеће границе нису адекватне, а поготово не за Србију. Треба ли уопште да вас подсећам на то да изван уже Србије живи око 40% Срба, или готово колико и Хрвата у СР Хрватској, односно колико има Словенаца, Македонаца и Муслимана заједно? У тренутку када је силом прилика доведен до тога да треба да поново успоставља своју националну државу, може ли српски народ да буде равнодушан према својим многобројним деловима изван садашњих граница СР Србије?”¹⁵

Иако је лојалнији факултетски кадар, попут Драгослава Јанковића, настојао да парира овом „иступању – аветињском и наказном, какво је свако националистичко иступање, па било да потиче од Хрвата, Срба или било ког другог”, карактеришући га као „тешко националистичко фалсификовање

¹⁴ *Анали Правног факултета у Београду*, (мај–јун 1971), 224, 266, <https://anali.rs/xml/197-1971c/1971-3-s/Anali-1971-3-zabranjeni-broj.pdf>, посећено 2. 7. 2024.

¹⁵ Михаило Ђурић, „Смишљене смутње”, *Анали правног факултета*, (мај–јун 1971), 3, 230–233.

историје”, дух је пуштен из боце.¹⁶ Својим излагањем Ђурић је заправо отворио „српско питање”, и то на начин који нимало није одговарао српском руководству, предвођеном Марком Никезићем и Латинком Перовић. У време захуктавања националног буђења у Хрватској, оно је настојало да се отресе хипотеке „великосрпске хегемоније”. Уследила је забрана растурања *Анала*, часописа Правног факултета који је објавио излагања са саветовања, а затим је и Ђурић осуђен на двогодишњу казну строгог затвора за „подстицање и позивање на разбијање братства и јединства народа Југославије” кроз „злонамерно и неистинито приказивања друштвено-политичких прилика”.¹⁷ Нису помогла ни писма подршке домаће и стране интелектуалне јавности. Штавише, низ његових колега са Правног факултета (Андрија Гамс, Коста Чавошки, Војислав Коштуница...) због те подршке удаљени су из наставе.

Тако је неславно завршена једна потенцијална дебата о утицају уставних промена на статус српског народа у Југославији. Пропуштена је шанса да се благовремено размене мишљења и испитају различити аспекти међурепубличких и међуетничких односа, а опозициони дисиденти су збијали редове на положају критике уставних решења.¹⁸

Фрустрација: Питање конституисања СР Србије на путу у УЖАС

Одмах након усвајања амандмана кренуло се у писање читавог новог устава, а истовремено и усаглашавање Устава СР Србије са њиме. Будући да је Никезићева реформаторска гарнитура збрисана са политичке сцене у јесен 1972. године, овим поступком је управљало ново, а заправо старо руководство, у којем је кључну улогу играо Драгослав Дража Марковић.¹⁹ Он је био и главни српски представник међу уставописцима, који су током 1973. усклађивали нови модел: „На тим седницама многа решења су побољшана, многи ставови прецизирани и усаглашени. Тиме је велики посао, а за мене и велики део обавеза, скинут. Живеће се у наредном период лакше и боље.”²⁰ Пар дана након проглашења Устава СФРЈ, 21. фебруара 1974, усвојен

¹⁶ Драгослав Јанковић, „Историјско разматрање поводом амандмана”, *исто*, 259.

¹⁷ Казна је накнадно преиначена на девет месеци, које је Ђурић одлежао у Забели. Јовица Трукуља, „Досије о Михаилу Ђурићу”, *Hereticus*, 2, (2003), 189–255.

¹⁸ Dobrica Cosic, „Trials, verdicts and naïve questions”, July 17, 1972, објављено у „Yugoslavia: Truth in art”. *Index on Censorship*, 13(4), (1984), 61–70. Постепено груписање престоничких дисидентских интелектуалаца по линији српског национализма детаљно је описала Јасна Драгович Сосо, *Saviours of the Nation: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism* (London: C. Hurst & Co. Publishers 2002).

¹⁹ Slava Đukić, *Slom srpskih liberala: tehnologija političkih obračuna Josipa Broza* (Beograd: Filip Višnjić 1990). Сведочанство из прве руке о овој чистки написала је Latinka Perović, *Zatvaranje kruga. Ishod rascepa 1971-1972*. (Sarajevo: University Press – izdanja Magistrat, 2018).

²⁰ Dragoslav Draža Marković, *Život i politika 1967–1978* (Beograd: Rad 1987), knj. 2, 8 (18. јануар 1974).

је и устав СР Србије: „Тиме је, најзад, вишегодишњи рад окончан. Успешно? Ко зна? Време ће да покаже.”²¹

Време је и показало, и то само у року од неколико месеци: „Ствари се, међутим, неповољно развијају. Србија је доста изолована. Из Босне, Словеније, па и Црне Горе, у многим круговима има резерви према нама. Хрвати се кувају у сопственом сосу. [...] Са Војводином ће бити проблема и даље; Косово је резерва сваке антисрпске активности. [...] Свакако, треба видети шта се мора код нас кориговати; уклонити све што рађа неповерење. [...] Међутим, то је једно, а друго је помирити се са покушајима дискриминације и непрестаног ношења ‘кривице великосрпских отаца’.”²² Убрзо се и са Косовом појавио камен спотицања у виду издвајања за подстицање развоја неразвијених крајева земље. У читавој Југославији ова је тема представљала неисцрпан извор несугласица. Север СФРЈ (највише Словенија и Хрватска) роптао је због издвајања за јужне и централне делове земље, док су те области сматрале да су експлоатисане, јер су се економске разлике незауостављиво повећавале, уместо да се у социјализму смањују.²³

Србија је имала тај исти проблем у оквиру сопствених граница, пошто су Војводина и Београд спадали у развијеније делове СФРЈ, центар се кретао око просека, а Косово је припадало најнеразвијенијем делу земље, па је њен збирни БДП био нешто изнад 90% југословенског просека, али брло неравномерно распоређен. Стога је убрзо дошло до „озбиљних размимоилажења око политике даље помоћи за бржи развој Косова из средстава СР Србије. ‘Војвођани’ су иступали са тезом о релативном заостајању Војводине и немогућности да учествује даље у реализацији тих додатних напора.”²⁴ Како се српско руководство нашло између федералног чекића и покрајинског наковња, Марковић је настојао да амортизује притисак материјал о дисфункционалном стању Србије који је прикупљао током две године да би показао „у којој мери је то питање конституисања СР Србије као државне заједнице, као јединствене друштвено-политичке заједнице, као Републике дошло у један уставно-правни и фактички ћорсокак”.²⁵

²¹ D. Marković, knj. 2, 14 (3. март 1974). О уставном консензусу у Србији детаљно у Dejan Jović, „Zašto je Srbija prihvatila Ustav 1974”, у: Dejan Jović, *Jugoslavija: država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije 1974–1990* (Zagreb/Beograd: Prometej/Samizdat B92, 2003), 175–206. Више о уставним решењима у предстојећој књизи *Симболично и стварно у уставу СФРЈ из 1974. године: историјска и правна перспектива*, посебно у прилозима Александра Милетића и Петра Жарковића.

²² D. Marković, knj. 2, 41 (21. avgust 1974).

²³ Тако је ГДП у републикама (ако се 100 узме за југословенски просек), био веома неједнак. У Словенији је 1962. године износио 189, а на Косову 34. Десет година касније, био је 194 за Словенију, а 32 за Косово. D. Jović, *n. d.*, 211. Више у: Ljubomir Madžar, „Ko koga eksploatišе”, у: Popov, Nebojša (ur.). *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. (Beograd: B92, 1996), 171–200.

²⁴ D. Marković, knj. 2, 250 (4. jul 1976).

²⁵ D. Marković, knj. 2, 307 (11. decembar 1976).

Тако је завршен текст радне групе Председништва СР Србије *СР Србија и аутономне покрајине у њеном саставу – уставни положај и пракса*. Он се кретао у оквиру „уставних норми које садрже полазне ставове о категоријама републике и покрајине и норми које утврђују њихова конкретна права и дужности”, указујући на постојање „различитих, чак и супротних схватања и тенденција и пракси остваривања Устава”. Посебно је наглашена „двостраност бића социјалистичке републике”, као истовременог субјекта југословенског федерализма и саставног дела Србије. Негирање „било које стране овог сложеног бића покрајине противно је духу и слову Устава СФРЈ”, истицала је Плава књига, названа тако по боји својих корица.²⁶

Почетак је обећавао: „СР Србија и њен положај – у центру су пажње свих. Видело се да се овако не може. Сазрели су услови да се почело схватати да се равноправност свих у СФРЈ не може остваривати у условима неравноправности за Србе. Отуда се почело реалније говорити и процењивати све што је везано за положај аутономних покрајина у СР Србији и СФРЈ. Е. Кардељ и С. Доланц су сагласни са материјалима који су сачињени. [...] Необично сам задовољан због тога.”²⁷ Међутим, показало се да пут ка решењу није ни брз, нити директан. Показало се да Кардељ „потпуно увиђа апсурдност ситуације у коју смо дошли [...] али сматра да главну битку морамо ми водити. Сматра да ће се друге републике држати незаинтересовано и пасивно, да ће сличан став имати, бар у овој фази, и сам друг Тито. [...] Договорили смо се, некако, и око даљег [...] рада на материјалу, а и предвидели смо разговоре које ћемо обавити са најодговорнијим друговима из аутономних покрајина.”²⁸

Међутим, исход је био потпуно супротан од Марковићевих замисли. Марковић је трпео нападе од самог почетка, и то највише од српских кадрова у федерацији и покрајинама „Шта је требало Дражи да то сада поставља”, питао се Милош Минић, савезни секретар за спољне послове.²⁹ Слично су се поставили и Гане Радосављевић из Војводине и Душан Ристић са Косова. „Не бринем се због тога. Питање се морало отворити. Што је то мени пало у задатак – не мари, утолико и боље. Ја сам и иначе ‘унитарист’ и ‘велико-српски централист’. Савест ми је, међутим, сасвим чиста. [...] Управо, овакав неодговарајући положај аутономних покрајина и СР Србије нарочито представљали су, у последње време, ако не једини, а оно главни извор са којег се нападао српски национализам.”³⁰

²⁶ *Социјалистичка република Србија и аутономне покрајине у њеном саставу: Уставни положај и пракса* (Београд: Радна групе Председништва Социјалистичке Републике Србије, 1977). Више у Слободан Бјелица, „Плава књига и њена рецепција 1977. године”, *Токови историје* 2, (2016), 41–42.

²⁷ D. Marković, knj. 2, 328 (6. februar 1977).

²⁸ D. Marković, knj. 2, 333 (28. februar 1977).

²⁹ D. Marković, knj. 2, 318 (8. januar 1977).

³⁰ D. Marković, knj. 2, 334 (28. januar 1977).

У првој половини 1977. године је постало јасно да група окупљена око Марковића (Петар и Иван Стамболић, Душан Чкребић, Тихомир Влашкалић) нема довољно снаге да наметне Плаву књигу покрајинским руководствомима, а да се чак и сусреће са отпорима из редова „Србијанаца” – Живан Васиљевић, Мома Дугалић, Мирко Поповић. Ти су се проблеми заострили на састанку ЦК СК Србије, где је Махмуд Бакали захтевао дисквалификацију материјала радне групе, чему су се придружили Милош Минић, Живан Берисављевић и Стеван Дороњски, а посебно Кољ Широка.³¹ Суочен са тако јаком опозицијом, Марковић је закључио: „Нека решења боље је и одложити него се сложити са начелно неприхватљивим компромисима.”³² Тако је практично Плава књига покопана као иницијатива, будући да је са тако нејединственим руководством било илузорно очекивати подршку Тита или Кардеља за промену односа између републике и покрајина, тим пре што је први био у поодмаклим годинама и сасвим окренут спољној политици, а други тешко болестан. Последишно, док су остале републике оствариле елементе државности, Србија је паралисана: „Српска политичка елита осјећала се превареном, а у односу на друге неједнаком. [...] у Србији се створио осјећај губитка, неједнакости и неправде.”³³

Плава књига је тако остала у ограниченој циркулацији међу партијским руководствомом, чиме је поново пропуштена шанса да се „српско питање” постави на јасан и јавности препознатљив начин. Уместо расправе, говорило се у мантрама, не само у политичким већ и у научним круговима, који нису успевали да ову тематику захвате на убедљив начин.³⁴ Тако се, широм затворених очију, срљало у наредну деценију, која је почела Титовом болешћу и смрћу у мају 1980. Упркос гламурозној сахрани, заклетвама да „настављамо Титовим путем“ и морбидној крилатици „И после Тита Тито”, било је јасно да се земља креће у неизвесном правцу, што није била тајна за информисану јавност, коју је политичка елита називала „чаршијом”. Та је чаршија све гласније брујала да је Србија преварена и сведена на Београдски пашалук, а односи између Србије и њених покрајина су до те мере урушени да је ужа Србија добила и подсмешљив, а заправо застрашујући неформални акроним – УЖАС.

³¹ D. Marković, knj. 2, 367 (13. мај 1977).

³² D. Marković, knj. 2, 369 (30. јун 1977).

³³ D. Jović, *н. д.*, 258–259. Више о улози уставних реформи у развоју југословенске кризе Vojin Dimitrijević, “The 1974 Constitution as a Factor in the Collapse of Decaying Totalitarianism”, у: *The Road to War in Serbia*, edited by Nebojša Popov (Budapest: Central University Press, 2000), 399–424.

³⁴ Дobar пример те стерилности био је скуп који је крајем априла 1978. иницирала секција за међунационалне односе ЦК СК Србије: Dušan Janjić, Mirko Mirković (prir.), *Postanak i razvoj srpske nacije. Neki metodološko-teorijski problemi u izučavanju nastanka i razvitak srpske nacije*, (Beograd: Narodna knjiga, Marksistički centar CK SK Srbije, 1979).

Ескалација: Побуна на Косову и појава етничке панике

Два коинцидирајућа догађаја из 1981. године имала су велики утицај на даље обликовање дискурса о српском националном питању и односу према југословенској заједници – нови пописни резултати и нереди на Косову. Наоко тривијална манифестација незадовољства положајем студената на Приштинском универзитету 11. марта 1981. разлила се до краја месеца по читавој покрајини, измичући свакој контроли.³⁵ Током сукоба са милицијом, који су се наставили и почетком априла и омели долазак Титове штафете на Косово, чуло се клицање Енверу Хоџи, као и пароле попут „Трепча ради – Београд се гради” и „Косово – република”. Замах демонстрација је приморао приштинско руководство да 29. марта оцени демонстрације као „контрареволуционарно дело инспирирано албанским национализмом и иредентизмом.”³⁶ У нередима који су попримили карактер побуне повређено је 258 људи, од којих 119 милионера. Пале су и прве жртве, па је тако Председништво СФРЈ почетком априла сазвало хитну седницу у функцији Врховне команде, чији је једногласни закључак био да се на Косову ради о контрареволуцији која за циљ има подбуњивање етничког национализма ради разбијања Југославије и припајања Косова Албанији. Ради сламања овог покушаја, шеф савезне полиције Фрањо Херљевић је предложио да се ванредно стање које је одраније уведено у Приштини, Вучитрну и Урошевцу прошири на територију читаве покрајине.³⁷

Квалификавање ових догађаја контрареволуцијом повлачило је тешке последице. Док су армија и полиција разбијале демонстрације репресивним мерама, уз људске жртве и екстензивна хапшења, уследили су и ломови унутар Савеза комуниста Косова. Контрареволуцију на Косову осудили су током априла и маја руководиоци са готово свих нивоа власти (Фадил Хоџа, Стане Доланц, Лазар Мојсов, Али Шукрија). Тако донета пресуда изазвала је лавину оптужби. Предвидиво, под највећим су се притиском нашли албански руководиоци са Косова, којима је замерана небудност, па је тако 1.500 чланова искључено из СК Косова у процесу масовне диференцијације.³⁸

На неки начин, демонстрације су дошле као неочекивани ветар у леђа српском руководству, које је до тада било у ћорсокаку у погледу питања промене односа са својим покрајинама. Захтев за републичким статусом Косова, који је провејавао протестима, интерпретиран је као први корак ка његовом

³⁵ О току демонстрација види у Петар Ристановић, *Демонстрације Албанаца на Косову I–III*, <https://stellapolarebooks.com/2021/05/07/petar-ristanovic/>, посећено 3. 7. 2024. Више у Петар Ристановић, *Косовско питање, 1974–1989* (Нови Сад/Београд: Прометеј/Информатика, 2019).

³⁶ Sinan Hasani, *Kosovo – istine i zablude* (Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1986), 30.

³⁷ Архив Југославије (АЈ), фонд 68, Седница Председништва СФРЈ, 5. април 1981. године, Политичко-безбедносна ситуација у САП Косово, 32.

³⁸ S. Hasani, *n. d.*, 24.

одвајању од Југославије. Да би се докраја делегитимисале ове иредентистичке тенденције, нареди, чији су узроци очигледно били комплексни, сведени су не само на намеру демонстраната да Косово припоје Албанији већ и да са ове територије одстране Србе, Црногорце и остало неалбанско становништво.³⁹ Иако за ово није постојало много доказа, у наелектрисаној ситуацији, подгрејаној отвореним непријатељством енверистичке Албаније, наметао се колико једноставан, толико у неутемељен закључак: „Све откривене непријатељске организације и групе карактерише упорност у остваривању стратешког циља – стварање етнички чисте ‘Косово-републике’ и припајање Албанији.”⁴⁰

Пуна снага политике исказивања југословенског јединства кроз процес дефинисања непријатеља и његове осуде показала се на 22. седници ЦК СКЈ, одржаној 17. новембра 1981. са циљем доношења политичке платформе за развој САП Косова.⁴¹ Добар део живе дискусије се односио на сламање идеологије „етнички чистог Косова”, која је до тада већ прихваћена као општепозната чињеница. Већ је Доброслав Ђулафић, будући савезни секретар за унутрашње послове, у уводном излагању упозорио да је у покрајини „контрареволуција [...] на дјелу и остварује један од својих замишљених циљева – етнички чисто Косово”.⁴² Милош Минић, савезни секретар за спољне послове, изложио је спољнополитички угао овог проблема, нападајући иступање Енвера Хоџе, приписујући Албанији велик део одговорности за догађаје на Косову, и скицирајући двоетапни план демонстраната од инспирисања „Косова-републике”, до његовог издвајања и припајања Албанији.⁴³ Трећу етапу, која се односила на изгон неалбанског становништва, нагостили су Милојко Друловић, који је истицао расистички карактер косовске контрареволуције, и Богољуб Недељковић, који је закључио да су „тежње непријатеља за етнички чистим Косовом и оних који се за такво што залажу на истим позицијама са нацистима који су заступали теорије о вишим и нижим расама”.⁴⁴ Најдаље је у расправи отишао др Коча Јончић, иначе експерт за међунационалне односе у Југославији. Инсистирао је на томе да „треба отвореније

³⁹ АЈ, фонд 68, Седница Председништва СФРЈ, Политичко-безбедносна ситуација у САП Косово, 56. Премда су безбедносни подаци недоступни, њихова логика да се реконструисати из публикација аутора блиских Удби. Nikola Milovanović, *Kroz tajni arhiv Udbe* (Београд: Sloboda, 1986), II, 240-273.

⁴⁰ Коста Михаиловић, (прир.), *Косово и Метохија: прошлост, садашњост, будућност: зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Београду, 16–18. марта 2006. год.* (Београд : САНУ, 2007), 353–356.

⁴¹ Петар Ристановић, „Платформа за Косово – Одговор Централног комитета Савеза комуниста Југославије на демонстрације Албанаца и покушај побуне 1981. године”, *Баштина*, 45, (2018), 367–382.

⁴² 22 Седница ЦКСКЈ, *Политичка платформа за акцију СКЈ у развоју социјалистичког самоуправљања, братства и јединства и заједништва на Косову* (Београд: Комунист, 1981).

⁴³ Исто, 112.

⁴⁴ Исто, 173.

и јасније рећи да је тај *прекомерно* висок прираштај управо на штету самог албанског народа [...] да тај стихијни, неконтролисани прираштај подстичу и користе га као средство и аргумент о својој непријатељској делатности, у спрези, сви националистички елементи унутар албанског народа на Косову”. Сматрао је да је њему „комплементарно подстицање насилног исељавања Срба и Црногораца, јер узајамно и заједно тенденциозно усмеравају те две акције ка истом циљу: ‘етнички чистом Косову’ и другим подручјима Југославије”.⁴⁵ Своје излагање поткрепио је низом статистика, користећи се тек пристиглим резултатима пописа. Иако није разјаснио како се то тачно албански екстремисти договарају да наталитетски овоје Косово, а још мање показао како се тај план спроводи, још једном је подвукао захтев да се Платформа ојача прецизирањем да манипулација високим прираштајем представља политику „етнички чистог Косова”.

Премда овај Јончићев предлог није нашао место у Платформи, она је потврдила контрареволуционарни карактер демонстрација, а албанским комунистима је етикета притајених иредентиста постала трајни камен око врата. Почистићена је са сцене средња генерација, почевши од Махмута Бакалија. Ратни кадрови попут Фадила Хоџе, Џавида Ниманија и Вели Деве су изгубили на утицају, а потиснули су их лојалнији кадрови попут Синана Хасанија, док је простор отворен за млађе, попут Рахмана Морине, а за њим и Азема Власија. Међутим, изјаве ове нове гарнитуре о одлучној борби против иреденте нису нужно уливале поверење у Београду, посебно када су бројке које је помињао Коча Јончић одјекнуле у јавности. Резултати пописа из 1981. године су показали да се тренд опадања српске популације у Југославији наставио, овога пута и у апсолутном (од 7.806.152 из 1961, преко 8.143.246 1971. до 8.140.452) и у релативном броју (од 42,1% становника Југославије из 1961, преко 39,7% 1971. на 36,3% 1981. године). Сада је већ постало јасно да Срби нису већина у Југославији, него тек највећа мањина.⁴⁶ Ниска стопа природног прираштаја искључивала је могућност скоре промене овог тренда. У самој Србији број становништва је практично стагнирао, са 6.016.811 (1971) на 6.182.155 (1981). Та стагнација је била етнички неједнака, и није ишла на руку факторима који су настојали да учврсте контролу над покрајинама. У Војводини је заступљеност Срба незнатно опала (са 55,8% на 54,2%), али је на Косову, које је у међувремену постало неуралгична тачка југословенске међунационалне политике, њихов апсолутни број опао са 228.264 на 209.497.

Будући да се у истом периоду број Албанаца повећао са 916.169 на 1.226.736, они су са 77,5 посто представљали неупитну већину у покрајини, насупрот 13,2% Срба, 3,7% Муслимана и 1,7% Црногораца.⁴⁷ Тешко је било отети се утиску

⁴⁵ Исто, 204–206.

⁴⁶ Републички завод за статистику, <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/popis/prethodni-popisi/>, посећено 2.7. 2024. Код Хрвата је постојао сличан тренд опадања са 23,1% 1961, преко 22,1% 1971 на 19,7% 1981.

⁴⁷ Исто.

да је контролни пакет над Косовом за Србе демографски изгубљен. Интерпретирани у оваквим кључу, пописни резултати из 1981. године су допринели прерастању још уставним променама пољуљане српске онтолошке сигурности у истинску етничку панику, посебно како се испоставило да смањење броја Срба није било последица само пада у наталитету, већ и исељавања из покрајине.⁴⁸

Зашто Срби напуштају Косово? За овај феномен се заинтересовала Српска академија наука и уметности, формирајући на предлог академика Милоша Мачуре, Антонија Исаковића и Радомира Лукића међуодељенски одбор у циљу истраживања миграција српског и црногорског становништва са Косова. У сумирању резултата обимне анкете Руже Петровић и Марине Благојевић, која је указивала на то да поред поремећених међунационалних односа, и економски моменат представља важан фактор исељавања, свеједно је наведено да је „етничка хомогенизација Косова и Метохије [...] у пуном току, остварујући један до основних циљева албанских шовиниста и сецесиониста”⁴⁹.

Карактер исељавања је постао централна тема не само у научним већ и у политичким круговима. Коришћена је ради поновног покретања питања односа између ове републике и њених покрајина: „Нерешено питање уставног структурирања Србије данас је једини стварни друштвени, корен постојања српског национализма, који још нисмо успели да посечемо”, тврдио је Дража Марковић. „Није природна ствар да је национални састав оних који напуштају Косово такав да већину њих чине Срби и Црногорци.”⁵⁰ Мишљење да се етничка хомогенизација Косова наставља методама истискивања Срба делио је и ЦК СК Србије. Око тога су се слагали и старији кадрови попут Николе Љубичића и Петра Стамболића, као и њихов подмладак, Петров сестрић Иван Стамболић, који је ове ставове у јулу 1985. предочио Председништву ЦК СКЈ да „посебно незадовољство влада због стања у исељавању”, те да је „и међу кадровима најшире раширена свест да је етнички чисто Косово, као основни стратешки циљ иреденте, ствар и стање које ће настати у веома догледном, израчунљивом времену, веома кратком.”⁵¹

⁴⁸ О динамици исељавања више у: Марина Благојевић, „Исељавање са Косова”, у Н. Попов, *н. д.*, II, 265–300. О концепту онтолошке сигурности у међународним односима види Jennifer Mitzen, J. „Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma. *European Journal of International Relations*, 12(3) (2006), 341–370. На примеру савремене Србије разрађује га Filip Ejdus, *Crisis and ontological insecurity – Serbia’s anxiety over Kosovo’s secession* (London: Palgrave Macmillan, 2020).

⁴⁹ Ружа Петровић, Марина Благојевић, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије. Резултати анкете спроведене 1985–1986* (САНУ: Београд, 1989), 1.

⁵⁰ D. Jović, *n. d.*, 290. О континуираним настојањима различитих гарнитуре СКС усмерених ка промени уставног положаја Србије види исто, 256–290.

⁵¹ „Dramu Kosova neće razrešiti samo reči i papiri”, у: Ivan Stambolić, *Rasprave o SR Srbiji, 1979–1986* (Zagreb: Globus, 1987), 110. АЈ, 507 (СКЈ), 131 седница Председништва ЦКСКЈ, одржана 23. јула 1985. Slobodan Selinić, „Ivan Stambolić u arhivskim dokumentima u prvoj polovini osamdesetih godina 20. veka“ у: *Arhivska građa u teoriji i praksi*, 5, уредила Slobodanka

Расправе овога пута нису остале иза затворених врата, већ су се пробијале у партијске говоре и гласила. Тако је *Борба* упозоравала: „Од око 700 етнички чистих или готово чистих албанских села на Косову, само пре једну деценију у многим није била ниједна албанска породица.”⁵² Међутим, тешко је оценити у којој је мери српска партијска елита у овом погледу формирала јавни дискурс, а до које мере се поводила за ескалацијама колективне фрустрације. Разлога за незадовољство је било, и нису сви били политички. Како је Југославија након Титове смрти све видније економски посртала, несташице и мере штедње су постајале свакодневица, а незапосленост је била посебно изражена у Србији. „Крајем јуна 1983. незапослених је у Србији било 439.146, од чега у централном делу републике 270.278, Војводини 86.233, на Косову 82.675. Трећина незапослених Југословена била је у централној Србији.”⁵³ У условима недовољно отвореног друштва, о расположењу народа се може закључивати само посредно. Оно се испољавало на необичне начине, попут спонтаног окупљања десетина хиљада људи приликом сахране Александра Ранковића августа 1983. године. Они нису дошли да га сахране, него да искажу незадовољство стањем у земљи. Међутим, Ранковић није био памћен као економски вундеркинд, него као унитариста тешке руке, у чије време су се Срби у Југославији за нешто питали. Као такав је и испраћен на „онај свет” од стране масе која се окупила да би ожалила то време, али је тиме она показала и да се то време може и вратити.⁵⁴ Фрустрација која је начета осећањем неравноправности са другим републикама и сапетости у границе Београдског пашалука ескалирала је осећањем понижења због немоћи да се помогне сународницима у невољи.

Мобилизација: Рад на националном окупљању Срба

Нису само српски партијски кадрови запажали ове ескалације. Каналисањем незадовољства у правцу националне мобилизације бавили су се активно дисидентски настројени интелектуалци, па и читаве институције под њиховим утицајем. Ово својеврсно „буђење српства” развијало се на косовској тематици. На том пољу је српска власт била спремнија да толерише „србовање” ради појачавања притиска на покрајинско и савезно руководство. Иступања која би само пре неколико година за собом вукла озбиљне консеквенце сада су толерисана. У том смислу је у јавну сферу из различитих извора продирао дискурс о угрожености српског народа, прожет архаичним

Vetković (Novi Sad: Arhivističko društvo Srbije, Arhiv Vojvodine, 2022), 278–298. Увиде у сложене односе унутар српских послератних политичких гарнитуре дају Душан Чкребић, *Поглед искоса: људи, судбине, коментари* (Београд: Службени гласник, 2009) и *Upotreba Srbije: optužbe i priznanja Draže Markovića* (Београд: Beseda, 1990).

⁵² *Борба*, 21. јун 1986.

⁵³ Слободан Селинић, „Србија и политички односи у Југославији у време сахране Александра Ранковића 1983: Тачке сукоба”, *Историја 20. века*, 2, (2021), 416.

⁵⁴ Видео-запис са сахране Александра Ранковића на <https://www.youtube.com/watch?v=6eu1HkDyLDI>, посећено 2. 7. 2024.

формулацијама, будући да се у његовом прочељу нашла Српска православна црква. Још у пролеће 1982. године, њено гласило *Православље*, објавило је *Апел за заштиту српског живља и његових светиња*: „Српски народ нема скупље речи од речи Косово [...] Косово је наше памћење, наше огњиште, жижа нашег бића.” Апел је такође упозоравао да ће се, уколико се нешто не уради, овај процес завршити „мирним, геноцидно смишљеним истребљењем”.⁵⁵

Апел је остао непотписан, по свој прилици као нека врста испитивања реакција власти. Међутим, за то није било потребе. Српска православна црква је постала озбиљан саговорник у расплитању међунационалних односа у Србији.⁵⁶ Заузимала је све значајније место у српској јавности, не само у јавним наступима већ и у престоничком пејзажу, наставком обнове Храма Светог Саве. Тиме су јачале позиције оних црквених великодостојника који су предњачили у националној мобилизацији, попут утицајног богослова Атанасија Јевтића, који је и био састављач овог апела. Он је наставио да развија тезу о континуитету мучеништва српског народа на простору читаве Југославије, посебно наглашавајући усташке злочине над Србима почињене током Другог светског рата у својим путописним прилозима насловљеним *Од Косова до Јадовна*.⁵⁷

Тиме је убудена још једна неуралгична тачка у српском колективном сећању, на чијем таласу је испливао и високотиражни роман Вука Драшковића *Нож* (1982), такође посвећен оживљавању сећања на геноцид над Србима током Другог светског рата. Ову тематику отворила је и драма Јована Радуловића *Голубњача*, која је 1982. и 1983. играна, па скидана са репертоара, што је само доприносило њеној популарности и стварало утисак заташкавања.⁵⁸ Сличан контраефекат изазивали су и други покушаји сузбијања ових тенденција, посебно када су долазили ван српске средине, попут *Бијеле књиге* коју је на налог Стипе Шувара израдио Центар за информирање и пропаганду ЦК СК Хрватске.⁵⁹ Она је обухватала цитате из радова око 120 јавних радника чији су садржаји означени као политички неприхватљиви, од којих је око деведесетак било из Србије. Ствари су, међутим, већ отишле тако далеко да су интелектуалци који су се нашли на тој „црној листи” ликовали, а да су им они које је Швар мимоишао завидели.⁶⁰

⁵⁵ „Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову”, *Православље*, 364, 15. (мај 1982), 1–4.

⁵⁶ Бојан Ђокић, „Српска Православна Црква о међуетничким односима у Социјалистичкој Аутономној Покрајини Косово у периоду 1981–1985.” *Теолошки погледи* 50, 1, (2017), 115–148. Radmila Radic, “The Church and the ‘Serbian Question’”, *The Road to War in Serbia-Trauma and Catharsis*, приредио Nebojša Popov (Budapest: CEU Press, 2000), 247–274.

⁵⁷ „Од Косова до Јадовна, путни записи јеромонаха Атанасија Јевтића”, *Православље*, број 400, 15. XI 1983; 404, 15. I 1984, и 405, 1. II 1984.

⁵⁸ Јован Радуловић, *Случај Голубњача – за и против* (Београд: Филип Вишњић 2008). С. Селинић, *Србија 1980–1986*, 442–450.

⁵⁹ Kosta Nikolić, Srđan Cvetković, Đoko Tripković (prir.), *Bela knjiga – 1984: obračun sa „kulturalnom kontrarevolucijom...” u SFRJ* (Београд: Institut za savremenu istoriju, 2010).

⁶⁰ D. Jović, *n.d.*, 351–362.

Показало се штавише да републички национализми делују попут спојених судова, потхрањујући једни друге. Тако је рецимо настојање Фрање Туђмана, пензионисаног генерала ЈНА и хрватског дисидента, да умањи број жртава усташког концентрационог логора Јасеновац њему у Хрватској донело трогодишњу робију, али је истовремено пробудило бојазан у српској интелектуалној елити од потцењивања овог злочина, која се исказала у до данас непрекинутој тенденцији преувеличавања броја његових жртава.⁶¹ Чињенице, које у социјалистичкој Југославији одиста нису адекватно адресиране, нису више биле од значаја. Није помагало ни ново хапшење Туђмана, ни вест о изручењу Андрије Артуковића, министра унутрашњих послова НДХ, који је лишен слободе у САД 1984. у намери да се изручи Југославији. Иако су се стварали професионални предуслови да се о жртвама Другог светског рата проговори језиком струке, дата је предност језику запаљиве поетике, оличене у метафори Матије Бећковића да је „Јасеновац највећи српски подземни град”.⁶²

У књижевној елити је заправо почело надметање у јеретичком приступу националним темама, што је по самој природи ствари у први план избацивало све екстремнију културну продукцију.⁶³ Тема жртвовања српског народа у Првом светском рату, отворена још четворотомним романом Добрице Ћосића *Време смрти* (1972–1979), сада је постављана и на даске које живот значе (*Колубарска битка* у режији Борислава Михајловића Михиза 1983). Овај топос колективног мучеништва добио је свој пуни израз у роману *Књига о Милутину* Данка Поповића (1985), у којем је Југославија, не само друга већ и прва, сагледавана као трагична српска грешка и наивност награђена незахвалношћу ослобођене „браће”.⁶⁴ Заправо, чак ни процес националне мобилизације није успевао да преброди разлику између „Србијанаца” и „пречана”, нити да прикрије комплексан, полицентрични карактер српског националног идентитета.

Отуда се инсистирало на тачкама консензуса, а пре свега по питању Косова, на којем су тешке речи, које би само пре десет година раније изазивале неверицу, падале на плодно тле.⁶⁵ *НИН* је прогнозирао да тамо „за само

⁶¹ Srđan Bogosavljević, „Nerasvetljeni genocid”, u: *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom ratčenju*, приредио Nebojša Popov (Beograd: B92, 1996), 159–171.

⁶² Одбор Српске академије наука и уметности за прикупљање грађе о геноциду над српским народом и другим народима Југославије у XX веку који је иницирао Владимир Дедијер убрзо је инструментализован на сличној линији, Slobodan Kljakić, „Kratka istorija Odbora SANU za sakupljanje građe o genocidu nad srpskim narodom i drugim narodima Jugoslavije u XX veku”. *Catena mundi II*, prir. Predrag R. Dragić Kijuk (Beograd–Kraljevo: Ibarske novosti, Matica Srba i iseljenika Srbije 1992), 498–515.

⁶³ Mirko Đorđević, „Književnost populističkog talasa. O populističkom talasu osamdesetih godina u Srbiji”, *Republika*, VII/, 1995, 22–33.

⁶⁴ Данко Поповић, *Књига о Милутину* (Београд: Књижевне новине 1985).

⁶⁵ Коришћења тематике Косова у српској јавности анализирао је Иван М. Башчаревић у свом докторату *Однос српске интелигенције осамдесетих година двадесетог века према косовском миту као топосу националних интереса* (Филозофски факултет Универзитета у Београду,

пет година, неће више бити Срба и Црногораца; то значи да би главни град Приштина за тако кратко време постао највећи етнички чист центар у Југославији”.⁶⁶ Како се сужавао простор за рационално сагледавање косовског проблема, у јавну сферу су продирали уметничка дела која су указивала на неодрживост садашњег стања. Оно је постало тема песама музичара тако различитих као *Забрањено пушење* („Чејени одлазе: Оста пуста ледина премала за двоје. Шошони се збијају, злослутно зује копита њихових разјарених коња”, 1984), *Кербера* („Сеобе”, 1986: „Људи огњишта гасе, заувек одлазе. Највећи јад је оставити дом, од немила до недрага пред судбином злом”) и Ђорђа Балашевића („Не ломите ми багрење” 1986: „Полако комшије! Не може само да се уђе, да се руши туђе. О, зар морам да вам поновим? Оканите се њих јер све ћу да вас полозим!”).⁶⁷ У области визуелне културе у овом погледу амблематична је била слика Миће Поповића. Насловљена *1. мај 1985*, инспирисана је тешким повредама које је тога дана задобио пољопривредник Ђорђе Мартиновић у Горњем Ливочу крај Гњилана.⁶⁸ Сама чињеница да сликар није ни морао да дâ други наслов сем датума указује на то да је његовој публици било јасно шта хоће да каже – да овај случај осликава судбину српства на Косову, да се поново Срби набијају на колац, да се нешто мора урадити да се тај тренд преокрене.

Све ове тврдње из области политике, науке, активизма, културе и уметности преплитале су се у запаљивој атмосфери. Оне су постајале догме које су редефинисале српски идентитет и постављале основе за националну мобилизацију на веома једноставној основи – Срби су у Југославији индивидуално и колективно угрожени и треба нешто хитно урадити да се ова ситуација измени. Тако је средином осамдесетих српско питање, стидљиво постављено деценију раније Плавом књигом, па гурнуто под тепих, почело гласно да се чује. „Сада јашу на косовском коњу”, коментарисали су овај набој у култури Радомир Константиновић и Павле Угринов: „Косовска иредента им је дошла као наручена; присилно исељавање Срба, трагично по себи, изговор је за преузимање свих гласила и јавне речи, за тобожњу одбрану националних циљева.”⁶⁹

2016). Реторика српске штампе током осамдесетих тема је доктората Бојана Ђокића, *Српска јавност о међунационалним односима у САП Косово 1981–1989*, (Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, 2019).

⁶⁶ *НИН*, 2. фебруар 1986.

⁶⁷ Даљи развој ове тематике у популарној култури прати Radina Vučetić, “Kosovo 1989: The (Ab)use of the Kosovo Myth in Media and Popular Culture.” *Comparative Southeast European Studies* 69, (2021), 223–243.

⁶⁸ Случај никада није адекватно испитан, иако је вођено неколико паралелних истрага. Тешко је начинити избалансиранији фактографски опис случаја Мартиновић од прилога Петра Ристановића *Преломна тачка косовске кризе – случај Мартиновић*. <https://izgubljeniraj.com/2020/04/>, посећен 2. 7. 2024.

⁶⁹ Pavle Ugrinov, *Egzistencija* (Beograd: Prosveta, 1996), 238–9.

Активизација: Преношење српског питања на југословенску раван

То јахање је прелазило из каса у галоп, тим пре што су Срби са Косова били више од пуких пиона српске номенклатуре или дисидентске опозиције. О аутономном иступању њихових предводника Милоша Шолевића и Петра Балетића сведочи петиција 2.016 косовских активиста из октобра 1985: „Српски народ на Косову изложен геноциду [...] Ово је задња шанса да спасимо животе наших фамилија на Косову на легалан начин. Угрозити народ на Косову значи угрозити Србе уопште.”⁷⁰

Са њиховом декларацијом у торби у Љубљану су се 15. новембра упутили Добрица Ћосић, Михаило Марковић и Љубомир Тадић, у намери да размене мишљења о ситуацији у земљи са словеначким дисидентима у љубљанској кафани „Мрак”.⁷¹ Иако су доцније тврдили да су тада били запањени сазнањем да словеначки опозиционари не виде своју будућност у Југославији, кроз њихова излагања је заправо такође провејавало схватање да је заједничкој држави одзвонило. Ћосић је истакао да Срби нису имали разлога да праве ни прву, ни другу Југославију, да су имали алтернативе које су одбацили на своју штету. „Ми смо крајем 19. века најнапреднија земља Балкана у сваком погледу, у политичком, духовном институционалном. Уђемо у Југославију, у своју гробницу коју сами стварамо. И други пут, такође стварамо Југославију која нас убија. [...] Тек тада та лења, примитивна, несрећна свест схвата, да смо ми национално угрожени.”⁷² Закључио је: „Дакле, ми се осећамо обманути, ми смо се жртвовали за ту Југославију, ми смо у њој деградирали у сваком погледу, ми смо дубоко незадовољни.” Закључио је: „Ми немамо никаквог разлога да бранимо Југославију [...] Ова Југославија нама није отаџбина, није домовина. Ни у ком случају. Како из ње?”⁷³

Ову проблематику изласка је потенцирао и Тадић, који је кривицу за постојеће стање тражио у Кардељу и „његовом шефу”, а посебно у Уставу из 1974, који Србији намеће „туторство сопствених покрајина, а изван њених граница оставља пуно Срба”. Као и Ћосић, који је окупљенима прочитао читаву петицију косовских Срба, и Тадић је подвлачио албанско питање: „Ја том народу апсолутно дајем за право да се он еманципује. Али начин на који се то ради [...] Набијати људе на колац са одобрењем власти, то је враћање

⁷⁰ Петиција „2016”, у: Милорад Додеровић, *Како се догодио Шолевић* (Ниш: Градина, 1990), 67. О локалном активизму са Косова пише Nebojša Vladislavljević, „Nationalism, Social Movement Theory and the Grassroot Movement of Kosovo Serbs, 1985–1990”, *Europe-Asia Studies*, vol. 54, no. 5 (July 2022), 771–790.

⁷¹ Читав разговор је снимала словеначка тајна служба и транскрипт је доступан у Arhivu Republike Slovenije (ARS), CK ZKS, zbirka 1589/IV, tehnična enota 2637/37, Informacija o sastanku predstavnika meščanske desnice, ki iščejuj elemente za skupno sodelovanje.

⁷² ARS, CK ZKS, zbirka 1589/IV, tehnična enota 2637/37, Informacija..., 15.

⁷³ Исто, 17–18.

турског режима. [...] Човека су набили на колац, то је варварство [...] То је једна страшна регресија у коју је запало то друштво.”⁷⁴ Тадић је имао низ замерки и на српске функционере у Војводини: „то су најгори противници српске националности. Они су спремни свакога да дају јавне доказе, зашто? Зато што иза тога стоје огромне привилегије.”⁷⁵ Притом је напоменуо да Срби у Хрватској „после свих усташких злочина” немају „апсолутно никаква права, никаквих представника, а сваки покушај да било шта национално осигурају дочекује се као великосрпски, док се у Босни „фаворизује један регресивни ислам. Коран заповеда њему како се у животу понашати. Дајте њему национални легитимитет који он доживљава искључиво као антисрпску ствар.”⁷⁶

Интересантно је да је словеначка страна успела не само да изложи своје позиције, које су варирале од конфедерализације до самосталне Словеније и њене европеизације, већ је показала разумевање за српски проблем. Посебно је Тарас Керменауер указао „на чвор нације. Словенци у Југославији имају једну предност [...] Нисмо ништа ту криви, али имамо ту некако хомогену нацију. Ми можемо увек казати, република, нација, све је у реду. Ви сте растргани [...] Имате право на ту своју државу. Међутим, како ту државу сада урадити, јер су Срби у Хрватској, у Босни итд. [...] Према томе, ја мислим да је објективни интерес Срба да се боре за Југославију [...] због тога јер ван Југославије Срби губе трећину или више свог становништва.”⁷⁷

Ћосић је говорио у сличном правцу, истичући важност „борбе за културно јединство Срба на читавом простору на којем живе и право да се развијају у једну стваралачку целину”.⁷⁸ Међутим, Ћосићев предлог „кад би могли, наша група и неке шире снаге људи да се окупимо, ту долази онај визионарски пројекат и сарадња је у томе. Да ли је федерација или конфедерација, нека иде у мајчину, дозволите.” Али за Франца Бучара је баш то била кључна ствар. Он није спорио „ваш интерес да се борите као Срби за српство. Ми смо врло одређено за конфедеративност, што вама не одговара.”⁷⁹ У збрканој атмосфери помињани разни модалитети, од централизације и војног удара до плебисцита, прекрајања граница и пресељења становништва, али закључка није било.

У општој какофонији изгубило се далекосежно упозорење Тараса Керменауера: „Данас смо у једној међусобној блокади, у распаду. [...] Онда кад се систем распадне, знамо шта, то каос настаје. Каос је либанонизација, то

⁷⁴ Исто, 24.

⁷⁵ Исто, 27.

⁷⁶ Исто, 28.

⁷⁷ Исто, 91–93. Више о развоју позиција у словеначкој интелектуалној елити у Marko Zajc, „Slovenian Intellectuals and Yugoslavism in the 1980s. Propositions, Theses, Questions“, *Südo-steuropäische Hefte*, 4 (1), (2015), 46–65

⁷⁸ ARS, СК ZKS, zbirka 1589/IV, tehnična enota 2637/37, Informacija..., 80.

⁷⁹ Исто, 71.

је распад и убијање.”⁸⁰ Међутим, било је јасно да би овај хаос неједнако захватио различите делове Југославије. Док би Словенци можда могли себи приуштити раздруживање по авнојевским границама, за српску страну би то значило у најмању руку стварање значајне дијаспоре у Босни и Херцеговини и Хрватској, те трајни губитак Црне Горе, а тиме и изласка на море. У горој варијанти, покрајинске границе би такође могле трајно одвојити Војводину и Косово од уже Србије и тако је свести на границе из 1912. године.

Ова могућност је буквално избезумљивала утицајан део српске интелектуалне елите.⁸¹ По њима, она би обесмислила огромне жртве које су Срби уложили у стварање прве и друге Југославије, и претворила тиме њихове победе у поразе, што је била стара Ћосићева опсесија. Неизговорени консензус у круговима националистичких интелектуалаца је био да се овакав развој догађаја мора предупредити, и то по сваку цену. Михајло Марковић је неименованом полицијском доушнику новембра 1985. рекао да се „садашња криза може превазићи само државним ударом”⁸². Антоније Исаковић је чак антиципирао рат, прогнозирајући такав исход југословенске кризе запањеној Латинки Перовић средином осамдесетих, али је и тешећи: „Ма неће бити рата у Србији, али погинуће, све скупа, једно 86 хиљада људи!”⁸³

Стање етничке панике међу националним радницима се брзо претварало у акцију. Под утицајем Добрице Ћосића, као подршка петицији косовских Срба састављена је почетком 1986. петиција 211 београдских интелектуалаца: „Више од 700 насеља етнички је ‘очишћено’, исељавање се наставља несмањеном жестином, Косово и Метохија постају ‘етнички чисти’.”⁸⁴ У априлу исте године Удружење књижевника Србије почиње са протестним вечерима, обележеним тешким речима, попут говора Вука Драшковића: „До нас допире јаук мученика са Косова... у пустој нади да ће се нешто десити [...] Челом је додирнуо само дно људског понижења и дубље се нема куд.”⁸⁵ Анархични ритам либерализације појачавао је ове сентименте, отварајући нови простор за њихово испољавање. Довођени су у питање сви дотадашњи табуи, укључујући не само основе „кардељевог” Устава, већ и Титово политичко наслеђе. Све отвореније су се тражили кривци за постојеће стање.

---

⁸⁰ Исто, 44.

⁸¹ Jasna Dragović-Soso, “Rethinking Yugoslavia: Serbian Intellectuals and the ‘National Question’ in Historical Perspective.”, *Contemporary European History*, 13, 2, (2004), 170–84.

⁸² ARS, CK ZKS, zbirka 1589/IV, tehnična enota 2637/37, Neka saznanja i ocene u vezi sastanka pripadnika građanske desnice iz Beograda i Ljubljane, 6.

⁸³ Darko Hudelist, „Memorandum SANU, 30 godina poslije”, <https://www.darkohudelist.eu/det.php?id=81>, посећено 22.9.2024.

⁸⁴ Петиција репродукована у: „Захтев за правним поретком на Косову”, *Hereticus* 3–4, (2007), 225–229.

⁸⁵ Vuk Drašković, *Odgovori* (Beograd: Piščevo izdanje, 1987), 160.

Имплозија: Меморандумска криза

Руководство СР Србије се тако нашло у веома деликатној ситуацији, па и у ризику да и само дође на листу криваца. Оно је делило значајан део суштинског незадовољства дисидентске сцене, али није било у ситуацији да се прилагоди форми којом се оно исказивало. Могућност даље конфедерализације Југославије постала је неприхватљива и већини српских политичких фактора, јер би она водила даљој дестабилизацији СР Србије. Организовани напор усмерен ка њеној рецентрализацији предводио је Иван Стамболић, који је још средином 1985. имао успеха у поновном отварању њеног конституисања на линији Плаве књиге, не понајмање због дуге сенке бачене афером Мартиновић. Председништво ЦКСКЈ је крајем октобра усвојило мишљење комисије на чијем челу је стајао Милан Кучан. Она је оценила ситуацију на Косову напетом, а питање статуса Србије, донекле под утицајем тек изашле петиције косовских Срба, препознала је као оспорено недоследном применом Устава из 1974.⁸⁶

Упоредо са овим „дугим маршем кроз институције”, Стамболић је почео активно да ради на смиревању косовског проблема. Отишао је на Косово Поље 7. априла да би предупредио протестни марш активиста за Београд, којима је рекао: „Ово је право место да се реше ваши проблеми, а свако друго место је погрешно.” Молио их је да не напуштају своје куће, али и да не дозволе да други њима манипулишу. Добро је примљен, али марш није отказан, и активисти су се дан касније у Београду сусрели са председником Председништва СФРЈ Лазаром Мојсовом. Стамболић је након њиховог одласка обавестио Председништво да је „ситуација много гора него што ми овде мислимо и знамо”. Оценио је да постоји опасност од масовних протеста, да се са косовским активистима повезују лидери опозиције у Београду „а шансе да они постану лидери маса повећавају”.⁸⁷

Ово нису биле бојазни без основа. Испитивања јавног мњења сведочи-ла су да преиспитивање Југославије није само опсесија културне елите. На нивоу земље показало се да за 11% испитаника узраста од 18 до 25 година југословенство више ништа не значи, док је ова бројка била 10% за узраст од 26 до 35 година, што је био драматичан пад у поређењу са генерацијом њихових родитеља (1% код оних између 56 и 65 година). Ученици и студенти (14%) предњачили су у оваквом ставу.⁸⁸ Истовремено је расла и етничка

⁸⁶ О Стамболићевој акцији детаљно у С. Селинић, *Србија 1980–1986*, 354–382. Такође у Д. Јовић, *n.d.*, 350–8.

⁸⁷ Исто, 359–361.

⁸⁸ Milan Miljević i Nikola Poplašen, „Politička kultura i međunacionalni odnosi”, u: *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, priredili Ljiljana Bačević i dr. (Beograd, IDN: Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, 1991), 163.

дистанца, посебно међу омладином, али и у читавој популацији, нарочито у поређењу са периодом средине шездесетих година.⁸⁹

Вероватно свестан да губи дизгине, Стамболић је покушао да направи мост преко Српске академије наука и уметности, која је његовом руководству понудила стручну помоћ у решавању нагомиланих проблема. „Ми смо се сложили с идејом руководства Академије, годину дана пре него што ће се појавити меморандум, да она организује неколико тимова састављених од различитих стручњака који би се бавили актуелним друштвеним проблемима и давали предлоге за њихова решавања”, сећао се доцније.⁹⁰ Тако је редовна Скупштина САНУ донела у мају 1986. одлуку о формирању одбора за израду таквог документа, одбора у који су ушли председник Академије Душан Каназир заједно са замеником Антонијем Исаковићем, који је постао и шеф Радне групе за израду самог текста. У њему су били и академици Михаило Марковић, Никола Пантић, Мирослав Пантић, Љубиша Ракић, Радван Самарџић, Василије Крестић и Коста Михаиловић.⁹¹

Њихов нацрт, неформално назван Меморандум САНУ, никада није угледао светлост дана под још увек неразјашњеним околностима. Екстензивни изводи из овог рукописа објављени су у *Вечерњим новостима* 24. и 25. септембра 1986, уз недвосмислен наслов: „Понуда безнађа”.⁹² Наиме, добар део „Меморандума” био посвећен растућој дисфункционалности Југославије, која је стављена на терет Уставу из 1974. Истицан је неравноправан положај Србије, њено економско заостајање и политичка напетост услед аутономије покрајина које су се де факто одржавотвориле. Можда би и Стамболић стао иза овакве аргументације. Међутим, то је био само основ за даље констатације: „Физички, политички, правни, културни геноцид над српским становништвом Косова и Метохије најтежи је пораз у ослободилачким борбама што их је водила Србија од Орашца 1804. до устанка 1941. године. Одговорност за тај пораз пада, пре свега, на још увек живо коминтерновско наслеђе у националној политици

⁸⁹ Dragomir Pantić, „Nacionalna distanca građana Jugoslavije”, u: L. Bačević, *n. d.*, 173.

⁹⁰ Ivan Stambolić, *Put u bespuće* (Beograd: Radio B92, 1995), 118-119.

⁹¹ Ширу комисију, осим њих, чинили су још и Павле Ивић, Милош Мацура, Предраг Палавестра, Дејан Медаковић, Миомир Вукобратовић, Иван Максимовић, Стојан Ђелић и Никола Чобељић. У некој врсти консултативног тела које је требало да помогне израду документа били су и Добрица Ћосић, Љубомир Тадић и Јован Ђорђевић. Главни аутори нацрта су, по сопственом наводу били Коста Михаиловић и Василије Крестић. Василије Крестић, *Запамћења* (Нови Сад: Матица српска, 2016), 140. Више у Kosta Mihailović, Vasilije Krestić, „Memorandum SANU”, *Odgovori na kritike* (Beograd: SANU 1995); Audrey Helfant Budding, „Systemic Crisis and National Mobilization: The Case of the ‘Memorandum of the Serbian Academy.’”, *Harvard Ukrainian Studies* 22, (1998), 49–69.

⁹² Овај чланак је написао Александар Ђукановић, зет академика Јована Ђорђевића, што је изазвало бројне спекулације о начину на који је рукопис доспео до њега. Александар Ђукановић, „Ovo је моја istina о Memorandumу SANU”, *Новости*, 12. децембар 2016, посећено 22.9.2024.

Комунистичке партије Југославије и следбеништво српских комуниста тој политици”, истицао је нацрт, нападајући сам центар моћи.⁹³

Драматичним речником изречене су алармантне прогнозе: „За мање од десетак следећих година, ако се ствари битно не промене, Срба на Косову више неће бити, а ‘етничко чисто’ Косово, тај недвосмислено исказани циљ великоалбанских расиста, утемељен још у програмима и акцијама Призренске лиге 1878–81, биће у потпуности остварен.”⁹⁴ Став српске партије није се много разликовао. Међутим, и овде се отишло корак даље. Усвајајући као неупитан у најмању руку проблематичан став да је геноцид над косовским Србима већ поодмакао, академици су указали на сличне тенденције у другим крајевима Југославије: „Косово није једино подручје у коме је српски народ под притиском дискриминације. Апсолутно, а не само релативно, опадање броја Срба у Хрватској довољан је доказ за ову тврдњу. Према попису из 1948. у Хрватској је било 543.795 Срба, или 14,48%. По попису из 1981. године њихов број се смањио на 531.502, што је од укупног броја становника у Хрватској износило 11,5%.” Изражена је бојазан да су у Хрватској „Срби, као дошљачка, мањинска и друштвено инфериорна група, веома подложни асимилацији. Уосталом, и иначе је српски народ у Хрватској изложен рафинираној и делотворној асимилационој политици.”⁹⁵

Све у свему, Меморандум је поновио, подебљао и продубио основне тезе Михаила Ђурића из 1971. године. Српски народ је приказан као животно угрожен у Југославији, злонамерно запостављан од својих јужнословенских сународника, где исто право „не важи за Србију због њеног посебног правно-политичког положаја, који одражава тежње да се српски народ држи под сталном контролом.” Аутори су истицали: „За мање од педесет година, у двама узастопним генерацијама, два пута изложен физичком уништењу, принудној асимилацији, покрштавању, културном геноциду, идеолошкој индоктринацији, обезвређивању и одрицању од сопствене традиције под наметнутим комплексом кривице, интелектуално и политички разоружаван, српски народ је био изложен претешким искушењима. [...] Уколико рачуна са својом будућношћу у породици културних и цивилизованих народа света српски народ мора добити могућност да поново нађе себе и постане историјски субјекат [...] да дође до савременог друштвеног и националног програма којим ће се надањивати садашње и будуће генерације.”⁹⁶ Формално инсистирајући на реформи устава из 1974. у правцу јачања југословенске федерације и њеном преуређењу на демократским начелима, Меморандум је остављао простора

⁹³ О употреби термина геноцид у меморандуму у Xavier Bougarel, “From Penal Code to Memorandum: The Uses of the Term Genocide in Communist Yugoslavia”, *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies*, vol. 33 no. 1, (2022), 95–109.

⁹⁴ Меморандум САНУ у рукопису, Архива Центра за Иновације Института за савремену историју, 57.

⁹⁵ Исто, 58

⁹⁶ Исто, 70-71.

за алтернативе: „Залажући се за авнојевска опредељења, Србија мора рачунати и са тиме да то не зависи само од ње, да остали могу имати и неке друге алтернативе. Због тога се пред њу поставља задатак да јасно сагледа своје економске и националне интересе да не би била изненађена догађајима.”⁹⁷

Овај неауторизовани нацрт од око десет хиљада речи, који је у *Вечерњим новостима* објављен тек фрагментарно, изазвао је бурне реакције у Југославији. Та афера је истовремено означила крај преклапања интереса између партијског врха и ванпартијских актера, и уверила српске руководиоце, а посебно Ивана Стамболића и Драгишу Павловића, да се толерисањем „чаршијског” национализма плаћа превелика политичка цена и отварају нови фронтови. Стамболић није намеравао да националним радницима из Академије да *carte blanche* да саставе свеобухватан национални пројекат. Свесно бојазни коју је ова иницијатива изазвала у другим републикама, српско руководство није штедело речи у осуди Меморандума и притиску на САНУ да се одрекне текста и огради од његових састављача.⁹⁸ Стамболић га је осудио као „Ин мемориам Југославији” и „шовинистичку иницијативу” срачунату да „подстакне конфликт и отрује односе”. Нагласио је да српски комунисти „никада неће прихватити рушење Југославије”.⁹⁹ Међутим, ако је Стамболић дезавуисао Академију и ограђивао се од ставова „чаршије”, и она се потпуно окренула против њега.

Људи који су стајали иза Меморандума, пре свега аутори нацрта Коста Михајловић и Василије Крестић, затим Михаило Марковић и Љубомир Тадић, а највише Добрица Ћосић, који је служио за инспиратора, уздизани су и оптуживани доцније да су овом акцијом створили великосрпски пројекат. Ипак, ближе је истини да су они једноставно уболи жицу која је тињала већ петнаестак година. Добро су је познавали, јер су на њеној афирмацији у том периоду неуморно радили, а добро су проценили и да је време за акцију сазрело. Наиме, иако њихов текст никада није формално објављен, шапирографисане верзије и фотокопије су циркулисале Београдом, а кафанама су га проносили исти функционери који су га у партијским форумима осуђивали.¹⁰⁰ О његовој се садржини није расправљало, већ је добио митски карактер пророчанства које ће се наредних година самоиспунити.¹⁰¹ Вулкан је почео да бљује, остало је да се види како ће се каналисати лава.

⁹⁷ Исто, 73... Основне поставке овог текста анализира D. Jović, *н. д.*, 360–364.

⁹⁸ О кризи односа српског руководства и Академије у овом периоду из угла академика: Дејан Медаковић, *Ефемерис* (Београд: БИГЗ, 1994), књ. V, 150–169; Dobrica Ćosić, *Stvarno i moguće* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1988), 155–161. В. Крестић, *н. д.*, 140–142.

⁹⁹ Иван Стамболић, „Говор на Београдском универзитету”, 30. октобар 1986, у: D. Jović, *н. д.*, 367.

¹⁰⁰ Darko Hudelist, Memorandum SANU, 30 godina poslije, <https://www.darkohudelist.eu/det.php?id=81>, посећено 22.9.2024..

¹⁰¹ Концепт пророчанства које се само испуњава razradio је Robert Merton, “The Self-Fulfilling Prophecy”, *The Antioch Review*, (1948), 8, 193–210.

Кулминација: Решавање српског питања преко колена Слободана Милошевића

Иван Стамболић је потценио снаге са којима се ухватио укоштац, баш као што је лоше проценио и расположење у Савезу комуниста Србије, па и стање у свом најближем окружењу. Његов сарадник и штићеник Слободан Милошевић боље је од њега уочио олују на хоризонту. Његова иступања су и раније била карактерисана оштрином, словио је за тврђег представника млађег партијског нараштаја. Још као шеф београдских комуниста говорио је на седници ЦК СК Србије да се „ми морамо ослободити комплекса уни-таризма” те да „ми немамо разлога ни пред ким да повијамо главу”.¹⁰² Није јасно када је тачно уочио прилику да на таласу растуће кризе маргинализује свог ментора, али је чињеница да се у меморандумској афери вешто поставио, не критикујући Академију јавно и тако се имплицитно препоручујући за улогу заштитника српских националних интереса.¹⁰³

О Милошевићевом доласку на власт се пуно писало, па је овде довољно задржати се на аспектима који су били од значаја за трансформацију српског националног идентитета. Није новост да је Милошевић надвладао тако што је у свој вокабулар интегрисао елементе националистичке реторике дисидената. У Косову Пољу крајем априла 1987. године он није само поручио да „овај народ не сме нико да бије”, већ је провео читаву ноћ слушајући гневне људе.¹⁰⁴ У завршном говору им је архаичним језиком, ослобођеним бирократских фраза поручио да остану на Косову: „Треба да останете ту и због предака и због потомака. Претке бисте обрукали, а потомке разочарали.” Наравно да је Милошевићев лојалиста, директор београдске телевизије Душан Митевић учинио све да ова порука допре у што шире масе, али није само пропаганда чинила своје, већ је била адекватна тренутку. Његове су речи за многе биле мелем на рану. Први пут након Тита један политичар је за живота опеван: „Али пристиже леп млади говорник / Сунце које залази пали му на кострешену косу / Разговарају са својим народом и на ледини, каже / У школском дворишту, на њиви.”¹⁰⁵

Унутарпартијска победа Милошевића на Осмој седници ЦКСКС је такође прилично добро истражена.¹⁰⁶ Овде је довољно дотаћи се једног аспекта

¹⁰² Према С. Селинић, *Србија 1980–1986...*, 344.

¹⁰³ Међутим, истовремено је успевао и да поврати пољуљано осећање поуздања у партијској номенклатури и да се наметне као бранилац идеје социјализма. Christian Costamagna, “Milošević posing as Saviour of the Communist Regime: A Reassessment.” in: *Debating the End of Yugoslavia*, Eds. Florian Bieber, Armina Galijaš, Rory Archer (London: Ashgate, 2014), 180.

¹⁰⁴ Више у: Kosta Nikolić, „*Niko ne sme da vas bije*”. *Slobodan Milošević u Kosovu Polju 24–25. april 1987* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006).

¹⁰⁵ Radoslav Zlatanović, „Himna na leđini”, *Književne novine*, 1987, br. 731, 1. maj 1987.

¹⁰⁶ Kosta Nikolić, „Kako je Slobodan Milošević izabran za vođu srpskih komunista”, *Istorija 20. veka*, 1, (2006), 9–26.

индикативног за стање у Србији на јесен 1987. године. Готово је заборављен сам повод за сазивање седнице. Наиме, током одмеравања снага између Милошевићеве и Стамболићеве струје окинута је ороз у касарни у Параћину, у којој је 3. септембра војник албанске националности Азиз Кељменди у растројству пуцао по спаваоници, усмртио четири друга регрута, а ранио петорицу. О начину на који је београдска штампа пропратила ову трагедију пише тадашњи главни и одговорни уредник *Политике* Живорад Миновић: „Кад данас о свему томе мислим, могућно је да смо у нечему и грешили [...] подсећам како је изгледала прва страна Политике 4. септембра 1987. године. Прва два ступца: 'Убијена четири војника', друга три: 'Кељменди пуцао у Југославију'.¹⁰⁷ Једна трагедија, чија позадина није адекватно испитана, будући да је Кељменди страдао приликом потере, издигнута је у ранг капи која је прелила чашу. Сахрана једног од убијених војника, Београђанина Срђана Симића, претворена је у националистичку манифестацију, упркос молбама његовог оца да се то не ради.¹⁰⁸

Иван Стамболић о томе пише: „После убиства војника у касарни у Параћину настаје квалитативна промена у јавном мњењу Србије. [...] У Политици је националистичка провала после Параћина. Као по команди. Почињу да пале Србију. Дижу Србе на ноге. Да је Милошевић годинама планирао шта би ваљало предузети да дође до шансе, не би могао смислити повољнији догађај.”¹⁰⁹ У договору са Стамболићем, челници београдских комуниста Драгиша Павловић и Радмило Кљајић позвали су уреднике главних медија на разговор. Павловић им је скренуо пажњу: „Ситуација у Косову, која се не побољшава жељеном и обећаном брзином ствара опасну атмосферу [...] Шта треба да се догоди да бисмо схватили да обарач на оружју повлаче и неодмерене речи на јавној сцени?”¹¹⁰ Управо због ове критике, у којој се Милошевић препознао, Павловић је разрешен функције на Осмој седници, чиме је и Иван Стамболић практично послат у политичку пензију, а Милошевић не само учврстио власт већ и задобио ореол бранитеља српских интереса.¹¹¹

Иако је на југословенској сцени овај догађај мање-више интерпретиран као српски унутарпартијски обрачун, у самој Србији се непогрешиво видео његов тектонски карактер. У специфичној атмосфери се расправљало, ни мање ни више, не само какву улогу треба да играју покрајине у Републици Србији, или СР Србија у СФР Југославији, већ и шта то значи бити Србин. Историја

¹⁰⁷ Živorad Minović, *Ulični biograf. Knjigom na knjige Slavoljuba Đukića* (Beograd: Altera, 2010), 104–107.

¹⁰⁸ D. Jović, *n.d.*, 264.

¹⁰⁹ *Žrtve. Ivan Stambolić Slavku Ćuruviji* (Beograd: Udruženje nauka i društvo Srbije, 2006), 30.

¹¹⁰ Dragiša Pavlović, *Olako obećana brzina* (Zagreb: Globus, 1988), 97–98.

¹¹¹ Dejan Jović, „Osma sjednica: uzroci, značaj, interpretacije”, u: *Slobodan Milošević: put ka vlasti*, priredili Momčilo Pavlović, Dejan Jović, Vladimir Petrović (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008), 33–70.

је постала кључни носилац тог процеса. Потискујући „раднике-ударнике”, па и „хероје револуције”, старе фигуре су ушле у нови српски Пантеон, испрва средњовековне фигуре Светог Саве и оца му Немање, затим владари попут цара Душана и кнеза Лазара, а на маргинама су се појављивали чак и краљеви Петар и Александар и Никола Пашић. Ретрадиционализација, интерпретирана као „повратак Србије себи”, огледала се и у другим аспектима. Давно забрањене или потиснуте песме засипале су тржиште (*Нико нема што Србин имаде, Ко то каже, ко то лаже, Србија је мала, Српска се труба с Косова чује...*), а певале су се и нове, које су заправо одражавале новостворени политички програм: „Ој Србијо из три дела, поново ћеш бити цела”.¹¹²

Политички догађаји су одражавали ове трендове, кроз митинге подршке Милошевићевој политици којима су на лето 1988. године сломљени његови противници у Војводини у чувеној „јогурт-револуцији”.¹¹³ Тиме је придобио симпатије најбучнијег дела национално оријентисаних српских дисидентских кругова. „Знали смо да он организује крстареће протестне митинге по Србији, да он руши партијске вође у Војводини и на Косову како би Србија из три дела поново постала цела [...] Све смо то знали, и све смо громовито подржавали. Припремали смо и тимарили ата за победника”, присећао се Вук Драшковић.¹¹⁴

Тако је Милошевић добио плебисцитарну подршку за политику централизације Србије, и то готово свим средствима, без обзира на цену. Након рушења војвођанске власти на јесен 1988. године, даљи правац је наговестио у новембру на великом митингу Братства и јединства на Ушћу: „Победићемо, дакле, без обзира што се и данас удружују наши непријатељи ван земље са онима у земљи. Њима поручујемо да уопште нисмо плашљиви, да у сваку битку улазимо са намером да је добијемо. [...] а да битку за слободу овај народ добија то знају и турски и немачки освајачи. У оба светска рата смо ушли голи и боси са уверењем да се боримо за правду и оба рата смо добили.”¹¹⁵ Крајем фебруара 1989. године је насилно угушен генерални штрајк на Косову којим су Албанци настојали да предупреду сламање аутономије.¹¹⁶ Истовремено је на још једном великом митингу распаљеној маси која је

¹¹² R. Vučetić, *op. cit.*

¹¹³ Nebojša Vladisavljević, *Serbia's antibureaucratic revolution: Milošević, the fall of communism and nationalist mobilization* (London: Palgrave Macmillan, 2008), 109-144.

¹¹⁴ Вук Драшковић, *Ожигљаци живота* (Београд: Лагуна, 2022), 125. У овом кругу истицали су се Матија Бећковић, Веселин Ђуретић, Танасије Младеновић, Антоније Исаковић, Мића Поповић...

¹¹⁵ Митинг на Ушћу, 19.11.1988, <https://youtu.be/RvXgqKWwUzk>, посећено 3. 7. 2024.

¹¹⁶ Милошевић је успео да притиском на Председништво СФРЈ издејствује увођење ванредног стања на Косову. Та је контрола успостављена бруталним мерама, војном интервенцијом и полицијском управом над бунтовним Албанцима, што је просто игнорисано или оправдавано дискурсом који је попримао расистичке призиве. Снимак демонстрација, <https://www.youtube.com/watch?v=xR865iyzcS8>, посећено 3. 7. 2024. Више у

тражила хапшење Власија обећао: „Ускоро ће бити објављена сва имена, и желим да вам кажем да ће они који су се послужили људима да манипулишу ради остварења политичких циљева против Југославије бити кажњени и бити ухапшени!”¹¹⁷

Следило је убрзање догађаја које је било тешко пратити, а камоли на њих се критички осврнути. Подршка коју је словеначко руководство дало албанским штрајкачима наишла је на огромно огорчење у Србији, које ће српска власт до краја године каналисати кроз увођење ембарга на трговину спрам Словеније. Изгледало је као да Милошевићева власт незадрживо расте подилазећи вољи масе истовремено је усмеравајући и пркосећи тренду рушења социјалистичког поретка који је тресао Источну Европу 1989. године. Презентујући популизам као демократију, учврстио се на власти истовремено продубљујући стара непријатељства и стичући нова. Како је оценио Дејвид Овен, „Милошевић је узјахао тигра национализма”.¹¹⁸

На овом таласу су на брзу руку и такорећи акламацијом усвојени амандмани на Устав СР Србије 28. марта 1989, који су сасвим потрли ограничења која јој је Устав 1974. поставио. Иако је тим процесом формално руководио Борисав Јовић, који је постао новоименовани члан Председништва СФРЈ испред Србије, Милошевићево име је било на свим уснама. Тако се, како се поетски изразио Милован Витезовић, за кратко време у Србији „догодио народ”, а истовремено се том народу догадио вођа, опеван у десетерцу од неименованог народног песника: „Наш се народ увељико пита / Ко ће нама да замени Тита / да се народ више не би питô / Слободан је име поносито!” Како је једна реклама за колоњску воду из тог времена поручивала: „Вожд је стигао.”¹¹⁹

Комеморације шестогодишњице Косовске битке биле су израз ове еуфорије. Читава прва половина године је пролазила у духу припрема, публикација, комеморација и визуелних презентација, укључујући и спектакуларни филм *Бој на Косову* редитеља Здравка Шотре по сценарију Љубомира Симовића. Централна манифестација је организована на Видовдан, 28. јуна 1989, на Газиместану, где су се окупиле стотине хиљада људи, савезни и републички врх, солунски борци, верски лидери, културни радници и војно руководство. Чак и мртви су били ту. Мошти средњевековног српског кнеза Лазара, јунака ове битке и тог филма, путовале су Србијом и Југославијом читавих

мастер раду Стефан Стојановић, *Председништво СФРЈ и дешавање на Косову и Метохији 1989* (Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2020).

¹¹⁷ Митинг у Београду, 28.2.1989, <https://www.youtube.com/watch?v=9FkYdCib-us>, посећено 3. 7. 2024.

¹¹⁸ Међународни кривични трибунал за бившу Југославију, Суђење Слободану Милошевићу, сведочење Дејвида Овена, https://www.icty.org/x/file/About/OTP/Milosevic%20Feature/High%20level%20witnesses/milosevic_owen_fulltestimony_bcs.pdf, 426, посећено 3.7.2024 .

¹¹⁹ „Вожд је стигао”, <https://www.youtube.com/watch?v=QQup5BvnB3E>, посећено 3. 7. 2024.

годину дана у организацији Српске православне цркве, и тога су дана биле изложене у цркви Грачаници.

Међутим, није Лазар био у првом плану. Догађај је кулминирао Милошевићевим доласком. Он се спектакуларно спустио из хеликоптера и са свечане бине поручио: „Није нам данас тешко да одговоримо на оно старо питање: са чим ћемо пред Милоша. Игром историје и живота изгледа као да је Србија баш ове 1989. године повратила своју државу и своје достојанство да би тако прославила историјски догађај из далеке прошлости који је имао велики историјски и симболички значај за њену будућност [...] Шест векова касније, данас, опет смо у биткама и пред биткама. Оне нису оружане мада ни такве још нису искључене.”¹²⁰

* * *

У тренутку када се комунизам љуљао не само у Југославији, већ у читавом свету, Милошевић је преламањем компликованих проблема „преко колена” успео да за своју политику добије подршку без премца. Надрастао је и саму партију која га је довела на власт и наметнуо се као неоспорни тумач националног интереса. Тајна овог успеха била је везана за еволуцију српског питања која је основна тема овог прилога. За само две деценије преваљен је пут од пољуљаног поверења у Југославију, преко етничке панике и организованог „буђења српства” до разобручивања национализма и његовог подржављења од стране вештог, бескрупулозног лидера. Његова слика је красила не само зидове званичних установа, него и приватне домове, баш као што је бестселером постала и књига његових говора, насловљена *Године расплета*.

Заплет је, међутим, тек предстојао. Последице устоличења Слободана Милошевића биле су вишеструке и далекосежне. Дестабилизација Југославије је изгледала као прихватљива цена за заокруживање српске државности и поновну успоставу контроле над Косовом, редефинисаним у српску националну колевку, најскупљу српску реч и свету земљу вредну сваке жртве. Доживљавањем рата као могуће опције довршена је трансформација српског националног питања. Оно је темељно редефинисано од 1971, када су се још увек тражиле формуле суживота са сународницима. Две деценије касније, оно је постало питање живота и смрти. До тада је економска, социјална, међунационална и безбедносна ситуација у Југославији еродирала до таквог нивоа да је било тешко рећи да ли је криза југословенске заједнице узроквала отварање српског питања, или је начин на који је оно решавано приближио земљу ратном распаду. По свој прилици, и једно и друго је тачно.

¹²⁰ Скуп на Газиместану 28. јун 1989, <https://www.youtube.com/watch?v=KjJ4R6YQTcY>, посећено 3. 7. 2024.